

УДК 930

Н.Кузовова

ЗЕМСЬКО-ОСВІТЯНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Утвердження земств Херсонської губернії як органів місцевого самоврядування дозволило їм залучати до роботи та виховувати власні професійні кадри - земську інтелігенцію. Важливість процесу формування земської інтелігенції для розвитку духовного життя, полягала у тому, що саме вона була покликана піднести духовність суспільства та кожної окремої людини [1; 12-13].

Формування та діяльність земської інтелігенції стала предметом дослідження багатьох вчених, як вітчизняних, так і зарубіжних. Проте група праць, присвячених діяльності земської інтелігенції щодо розвитку народної освіти та лібералізації суспільства, порівняно невелика. Серед них праці М.Заволоки [2] та В.Борисенка [3] представляють вдалу спробу проаналізувати діяльність земської інтелігенції на Україні. Водночас, вивчення української земської інтелігенції довгий час було вкрай заідеологізоване. Так, розглядалися лише деякі форми її роботи, практично відсутні дослідження діяльності окремих груп земської інтелігенції, у тому числі, порегіонально. Тому існує потреба дослідження діяльності земської інтелігенції для всебічного висвітлення розвитку суспільного життя кінця XIX - початку XX ст. на Херсонщині.

У цей період у губернії сформувалося декілька професійних груп земської інтелігенції. З них найчисельнішою були вчителі. Так, у 1892 р. кількість вчителів у земських школах складала 430 чоловік [4; 15]. Відкриття нових шкіл та збільшення кількості учнів зумовило стабільне збільшення кількості учителів: у 1895 р. їх число зросло до 792 чоловік [5;21]. Кількість земських вчителів складала майже половину всіх осіб, які займалися педагогічною діяльністю у державних, міських та церковно-приходських школах губернії [5;14,22,36,44].

Для визначення глибини духовного впливу земської інтелігенції важливого значення набуває визначення її власного духовного багатства, що складається з світогляду, ціннісних орієнтирів, переконань, які знайшли своє відображення у

професійній майстерності вчителя. Тут набуває великого значення освітній рівень вчителя, робота по підвищенню кваліфікації, професійне спілкування.

Оскільки освітній рівень вчителів був предметом багаторічних досліджень земської статистики, за її даними можна прийти до висновку, що протягом досліджуваного періоду у школах Херсонської губернії переважали вчителі з середньою та середньою педагогічною освітою. Причому, середню педагогічну освіту мали, переважно, вчителі-чоловіки, а вчительки, в основному, - середню. Земські вчителі отримали освіту в учительських семінаріях, гімназіях, прогімназіях, або закінчили педагогічні курси. Рідше зустрічалися випускники духовних семінарій, приватних або початкових училищ, з домашньою освітою тощо. Серед жінок було чимало випускниць жіночих єпархіальних училищ. Майже всі вчителі, які не мали спеціальної педагогічної освіти, пройшли іспит для отримання звання вчителя [5;22]. Водночас, серед вчителів земських шкіл, на відміну від гімназій, не зустрічалось осіб із вищою освітою [6;207].

Якщо порівняти земські школи з церковно-приходськими, державним або міськими, то вчителі земських шкіл мали порівняно високий освітній рівень [6;207].

Важливою умовою для подальшого професійного вдосконалення та спілкування стали педагогічні курси та вчительські з'їзди, які проводилися земствами Херсонської губернії протягом досліджуваного періоду. Педагогічні з'їзди та курси під керівництвом М.Бунакова (у 1874 та 1899 рр.) та М.Корфа (у 1881 р.) стали визначними подіями у культурному житті губернії.

У результаті цих заходів у губернії виникла професійна спільнота, яка взяла на себе моральну та професійну підтримку своїх членів, сприяла професійному спілкуванню - земська освітянська інтелігенція (М.Бунаков називав її "колом істинно інтелігентних людей" [7;304]).

Фактором, що впливав на педагогічну майстерність та, водночас, на забезпечення наступності традицій у земській школі був тривалий досвід педагогічної роботи вчителя. У 1895 р., коли земствам Херсонської губернії виповнилося 30 років, були проведені дослідження, що стосувалися тривалості служби вчителів. Виявилось, що більшість вчителів - 73 % працюють на останньому місці не більше п'яти років, 16 % - від шести до десяти років, 0,5% - від одинадцяти до п'ятнадцяти років, 0,3 % - від шістнадцяти до двадцяти, та більше двадцяти років - чотири вчителі: троє чоловіків та одна жінка [8;25].

Середній строк служби для вчителів та вчительок у губернії становив 4,5 років, причому був найбільшим у Херсонському (5,2) та Єлисаветградському (4,7), найменшим у Тираспольському (3,4) й Ананьївському (3,6) повітах [8;26].

У порівнянні з учителями державних, міських та церковно-приходських шкіл, земські вчителі мали однаковий або більший стаж роботи, у тому числі й на останньому місці [9;31,61].

Зіставляючи ці дані із даними про оплату праці вчителів у повітах і губернії, спостерігаємо закономірність: у повітах, таких як Херсонський та Єлисаветградський, де праця вчителів оплачувалася краще, триваліший як їх стаж, так і строк роботи на останньому місці.

Оскільки тривалість служби вчителя відображалась на формуванні і збереженні традицій земської школи, ми можемо говорити про сприятливі умови для цього процесу в земських школах, в особливості, Єлисаветградського та Херсонського повітах.

Поряд із педагогічною майстерністю, іншим важливим факторам, що визначав глибину впливу особистості вчителя, авторитет як серед населення торгових міст, так і віддалених сіл, виступало його суспільне положення. Крім рівня освіти, на нього впливали соціальне походження, національність, віросповідання, стать, сімейне положення та матеріальний становище. За цими ознаками земських вчителів можна

охарактеризувати як складову інтелігенції. Водночас, оскільки земства мали право обирати вчителів у земські школи, то ця картина показує не тільки те, хто саме хотів працювати вчителем, але хто був бажаний на цій посаді.

На відміну від державних та церковно-приходських шкіл за своїм соціальним походженням більшість земських вчителів губернії (34,6 %) були дворянами та городянами (23,6%). Менше серед них селян та колоністів (19,2 %), почесних громадян (12,5%) та вчителів з духовенства (11,1 %). У державних школах переважали вчителі з селян (38,2%), у міських, як і в земських - дворяни (56,4 %), точніше дворянки (46,3% від загальної кількості вчителів)[8;24,59,89].

Серед земських вчителів у 1895 р. співвідношення жінок та чоловіків складало практично рівну пропорцію - 55,8 % чоловіків та 54,2 % жінок. Найбільше жінок за походженням було серед вчителів-дворян (26,6% від загальної кількості вчителів), найменше - серед селян та колоністів (0,03 %) [8;24]. Як правило це були самотні жінки, які були змушені заробляти на прожиття власною працею.

Земські вчителі переважно були православного віросповідання, крім двох вчителів католицького віросповідання у Ананьївському повіті, одного лютеранина і трьох католиків в Одеському [8;24]. Взагалі більш розмаїтий національний та релігійний склад вчителів характерний для приватних шкіл губернії, що забезпечували потреби національних меншин.

Крім відбору кадрів за освітнім цензом, від земств залежав розмір матеріальної винагороди за працю, інший важливий чинник, що теж впливав на суспільне становище земських вчителів.

Не дивлячись на те, що земськими вчителями ставали особи з різних прошарків суспільства, за рівнем оплати праці вони займали останнє місце серед інших професійних груп земських службовців.

Проте, якщо порівняти оплату праці вчителів державних, земських, церковно-приходських та міських шкіл, стає очевидно, що вона майже однакова. Отже, можна прийти до висновку, що розмір матеріальної винагороди за працю вчителя диктувався не земствами, а визначався іншими чинниками, загальними для всіх типів шкіл, що існували в губернії.

На жаль, фінансова незалежність земств Херсонської губернії не поширювалася на відповідну оплату праці земських вчителів. Хоча на засіданнях губернського та повітових земств прогресивними гласними не одноразово піднімалося питання про важливість достойної матеріальної винагороди за вчительську працю, постанови земських зборів, під впливом консервативно настроєної частини, носили переважно декларативний характер.

Водночас, земства Херсонської губернії неодноразово звертали увагу на хитке становище вчителя у сільській громаді. Ще на початку земської діяльності гласні губернських земських зборів Г.Герценштейн та В.Буксгевден висловили незадоволення залежністю вчителів, у тому числі і матеріальною, від сільських зборів. Це призводило, як вони вважали, до того, що вчителі думають не про успіхи дітей, а про те як жити у злагоді з впливовими членами громади [10; 160].

Щоб підняти рівень оплати праці, Херсонське губернське земство у 1881 р. звернулося до уряду з клопотанням про надання вчителям статусу державного службовця [11;605]. Однак, уряд вважав, що кращим стимулом для вчителів має бути достатнє матеріальне забезпечення з боку земств [12;86]. Таким чином, заохочення для вчителів сільських шкіл земства повинні були черпати зі своєї кишені.

Невисока оплата праці та соціальна незахищеність були головними причинами незадовільного матеріального положення земських вчителів. Для того, щоб отримати пенсію за вислугу років, потрібно було відпрацювати 25 років у школі. Питання про зменшення вислуги років та збільшення пенсії до 350 крб. на рік також піднімалося

земською управою на прохання земських вчителів Херсонського повіту у 1903 р., проте воно так і залишилося відкритим [13; 17].

У результаті, за даними статистики у 1895 р. 12% вчителів земських шкіл отримували заробітну платню до 200 крб. на рік, 36 % - від 200 до 300 крб., 34 % - від 300 до 400 крб. і лише один вчитель отримував більше 500 крб., причому у Єлисаветградському, Одеському та Херсонському повітах жоден учитель не отримував нижче 200 крб.[8;27] Найменше заробляли вчителі Тираспольського повіту, найбільше - вчителі Одеського та Херсонського повітів.

Ми можемо констатувати зростання заробітної платні: від 1870 р. до 1895 р. вона зросла приблизно у шість разів, з 1895 по 1902 р. помітних змін не відбулось, а з 1902 р. по 1910 р. оплата праці вчителів збільшилася приблизно у 1,5 рази [14,87]. Та все одно вчителі залишалися найменш забезпеченою частиною земської інтелігенції.

Питання про відповідну оплату праці вчителів було підняте на першому загальноземському з'їзді з питань освіти у 1911 р. Було визнано, що існуючі оклади далеко не забезпечують матеріальних і духовних потреб вчителя. Для покращення становища вчителі мають бути забезпечені винагородою, достатньою для того, щоб обходитися без додаткових заробітків; розмір винагороди учителів повинен відповідати місцевим умовам і цінам відповідно до статистичних даних [15;24-25].

За весь час, що досліджується, подібні умови для народних вчителів не були створені. Проте вчителі земських шкіл Херсонської губернії на початку ХХ ст. мали задовільну оплату праці.

Не зважаючи на не високу оплату праці, кількість земських вчителів з року в рік збільшувалася. Приходили люди з відповідною освітою, високими духовними якостями. Це засвідчив у своїх спогадах видатний педагог М.Бунаков, під керівництвом якого проходили педагогічні курси в Херсоні у 1874 та 1899 рр.: "Найбільш інтелігентними мені видались вчителі та вчительки Херсонської губернії - принаймні у більшості: тут вже декілька років діяла вчительська семінарія, яка підняла рівень вимог від кандидатів на вчительські місця; тут було багато вчительок, які закінчили курс жіночої гімназії, і поява у середовищі вчителів освічених дівчат, які завжди відрізнялись дещо ідеальним складом думок, почуттів і прагнень, відбивалося благотворно на загальному фоні середовища; тут і школи були краще влаштовані й обставлені, і вчительська праця краще винагороджувалася" [7; 110].

Ідеалізм, про який згадує М.Бунаков, у окремих представників земських вчителів виражався у активній громадсько-політичній діяльності, часто нелегального характеру. Водночас, вивчення архівних джерел вказує на відмінні риси у земських вчителів та радикальної інтелігенції щодо напрямків громадсько-політичної діяльності.

Треба відзначити, що у кінці 70-х - на початку 80-х рр. ХІХ ст., у суспільній думці почало складатися уявлення про народних вчителів, як носіїв радикальних ідей. Саме на цей час припадає посилення репресій уряду проти вчителів через звинувачення у неблагонадійності [16;271]. Чимало з них були засуджені за участь у нелегальних організаціях, таких як "Земля і Воля", національно-визвольному русі [16;1-14].

Важливу роль у цьому зіграло збільшення навчальних закладів і кількості самих вчителів, тобто виникнення самої можливості такої пропаганди серед широкого кола людей. Так, за період з 1894 р.[4;14,22,36,44] по 1910 р. [14;87] число вчителів в губернії зросло у 2,8 раз і склало майже п'ять тисяч осіб.

Оскільки вчителі походили переважно з бідних верств населення, вони легко переймалися революційними поглядами. Це обумовлювалося протиріччями, що існували у всіх сферах життя тогочасного суспільства і були пов'язані з відсутністю громадянських свобод, соціальною несправедливістю. Швидке економічне

піднесення, яке спостерігалось у Херсонській губернії, призводило до посилення експлуатації, винайденню її нових форм. Це стало для інтелігенції обставиною, що вказувала на необхідність суттєвих змін у суспільстві.

Поширенню радикальних ідей серед вчителів також сприяло те, що вони поривали з тим способом життя, який вів їх стан. Це призводило до того, що вчитель залишався в певній ізоляції: до свого кола він вже не належав (чи себе не відносив), а серед інших станів суспільства займав невизначене положення. Не останню роль грало хитке матеріальне становище вчителя. Тому часто вчителі шукали однодумців серед товариств різночинців, що виникали на основі ідейної спільності, часто антидержавного характеру. Участь у таких організаціях надавала діяльності вчителя своєрідної значимості, у якій йому відмовляла держава, всіляко обмежуючи його ініціативу та індивідуальність, безперервно підкреслюючи убогість його місії серед народу.

Підставою для підозр вчителів у антиурядовій пропаганді у згаданий період було масове захоплення молоді революційними ідеями. В Херсонській губернії, згідно з жандармськими повідомленнями, вогнищами радикалізму стали Новоросійський університеті [17; 1-28], гімназії [18; 1-8], народні училища [19; 1-4].

Ці явища давали підставу державі звинувачувати учителів та викладачів у розбещенні молоді та вилилися у забороні земських педагогічних з'їздів. У цих з'їздах деякі урядовці вбачали розсадник революційних ідей [20; 17].

Йшов час, але недовіра до освітян залишалася. Вона виявлялася й у існуванні агентурної сітки, створеної серед вчителів і, навіть, учнів, у обов'язки якої входило відстеження і донесення жандармському управлінню відомостей про "таємні товариства", настрої та розмови у навчальних закладах. Існувала така мережа й у Херсонській губернії [21; 14], [22; 89].

Однак, підозри уряду щодо революційної активності земських учителів були не безпідставні. Про це свідчить діяльність товариства взаємодопомоги вчителів і учнів початкових училищ Олександрійського повіту [23; 82].

Водночас земська освітянська інтелігенція не відрізнялася такою політичною активністю і радикалізмом як викладачі гімназій, народних училищ, інших, не земських, навчальних закладів. У порівнянні з великою кількістю фактів участі неземської освітянської інтелігенції у нелегальній діяльності, показово, що таких відомостей про земських вчителів зустрічається порівняно небагато. Можна припустити, що свою енергію земські вчителі спрямовували на вирішення педагогічних проблем.

Про це свідчить активна діяльність по впровадженню нових прогресивних методів викладання та виховання, що знайшли відображення у гуманізації навчально-виховного процесу в земських освітніх закладах.

Значну роль у цьому відіграли високі вимоги земських діячів до кінцевого результату навчально-виховного процесу. Під впливом ідеології просвітництва, здобутків західноєвропейської та вітчизняної педагогіки, соціально-економічних запитів і потреб регіону у земському середовищі склалася думка, що освіта - це не лише сума знань, а цілісний процес становлення людини як особистості. Звідси, вони вважали, що людина, яка отримала освіту в земському навчальному закладі, повинна мати не лише потрібну кількість знань, але й оволодіти духовними цінностями, для того щоб включитися в активну суспільно-економічну та культурну діяльність для власного добробуту та процвітання регіону. Ці ідеї підкреслювали гласні губернських зборів М.Лузанов [24; 2-24], А.Сорокін [25; 80] та інші земські діячі, які займалися питаннями народної освіти.

Заслуга земської інтелігенції полягає в тому, що вона запропонувала методи реалізації цієї мети та активно взялася їх впроваджувати. Про це свідчать протоколи,

звіти, спогади учасників про діяльність вчительських з'їздів та курсів, на яких вчителі ділилися досвідом щодо впровадження нових методів викладання [7,11,9].

Серед них звуковий метод навчання письма, що дозволяв уникати зубріння; бесіди, які дозволяли індивідуально працювати з учнем, розвивати його духовний світ, емоційну сферу. Предметні бесіди за межами шкільного приміщення, на лоні природи, які практикували вчителями, не тільки розвивали пізнавальні можливості учнів, але й прищеплювали любов до природи. Повага до індивідуальності учнів виявлялася у скасуванні тілесних покарань у земських навчальних закладах.

У 1881 р. вчителі з Єлисаветградського повіту Херсонської губернії О.Волошинов та А.Грабенко звернули увагу на неможливість викладання без вживання місцевої мови у губернії, що є багатонаціональною [11;30]. За їхньою пропозицією Херсонське губернське земство того ж року виступило з вимогою дозволити використання у школах української мови та мов інших народів, які населяли губернію [26;216]. На той час це рішення вимагало великої сміливості, враховуючи ту ситуацію, яка склалася в інших регіонах України.

Подібні погляди у галузі освіти призводять до активізації національного руху, росту національної свідомості серед молодого покоління губернії[22].

Виконання завдань, поставлених перед вчителями земствами, потребувала великої енергії, духовного підйому від особистості педагога. Джерелом такого підйому стали переконання у своїй особливій месіанській ролі, а також неперехідні духовні цінності: віра, надія, любов. Втрата цих орієнтирів вела до морального падіння, пияцтва, самогубства.

Боротися з провінційною дійсністю, де зустрічалися й безглузді та непомірні вимоги керівництва, й інтриги зі сторони осіб "що вороже ставилися до народної освіти, у вигляді землевласника з кріпосницькими прагненнями, або станового з кулачною розправою, або сільського куркуля-багатія, або, найчастіше, жадного та безбожного попа" (за М.Бунаковим [7;110]), крім підтримки колег і земств, вчителі знаходили опору в власній самопожертві та самовідданості, терплячості та віри в успіх педагогічної справи.

Зустрічатися з труднощами доводилося всім народним вчителям, проте набагато краще розуміло вчителя земство, яке стало підтримкою у важкому становищі, куди його загнала непослідовна політика державних чиновників. Саме воно допомагало вчителю робити свою справу, намагалось створити умови, у яких він міг проявити себе як педагог, особистість і громадянин.

Так, Херсонське губернське земство запропонувало допустити вчителів до вирішення проблем народної школи.

Водночас, ставлення населення до земського вчителя було неоднозначним. Вчитель користувався повагою як "людина вчена", що володіє знаннями, проте спостерігається деяка відчуженість, бо вчитель розмовляв "панською мовою" і не міг бути "своїм" членом громади. До того ж, коли йшла мова про виділення матеріальної допомоги вчителю, селяни проявляли властиву їм "економність".

У подоланні цієї прірви усе залежало від особистості вчителя. Саме він міг зробити крок, до якого його ніхто не примушував, проте який міг багато йому коштувати. Тож багато вчителів вибирали "панську", а не "мужицьку" мову, особливо у містах і містечках губернії.

Щодо сільських шкіл, до яких, переважно, відносилися земські школи, де положення вчителя, передусім, залежало від його походження, сімейного та матеріального стану, відношення до нього сільської громади, то там вчителі часто йшли назустріч населенню і вибирали національну мову.

Зрозуміти реалії відношення селян до освіти та вчительської інтелігенції можливо дасть думка М.Г.Куліша, який подорожував руїнами колишньої мережі земської освіти Дніпровського повіту і аналізує ситуацію, що склалася у 1921 р. у

галузі освіти. Хоча М.Куліш гнівно висловлюється про традиції земської школи, про бажання селян підготувати свої дітей до гімназії, які відкриваються після падіння радянської влади, проте там де збереглися ці традиції - продовжує існувати школа, що підтримується селянами, працюють учителі, врятовані ними від голодної смерті, там де їх нема - вибиті шибки і покинуті класи [27;375].

Таким чином, можна зробити висновок про характерні риси земських вчителів Херсонської губернії як професійної групи та суб'єкту розвитку духовного життя.

Соціальним складом земська освітянська інтелігенція завдячує відбору кадрів, що проводився земствами. У результаті такого відбору земська освітянська інтелігенція складалась з осіб, представлених у однаковій пропорції чоловіками та жінками із середньою та спеціальною педагогічною освітою, переважно дворян та городян, більшістю - православного віросповідання. Отже, земські вчителі від класичного образу різночинної інтелігенції, що склався в українській та зарубіжній історіографії, відрізнялися у першу чергу освітнім рівнем. Серед них немає випускників університетів та інститутів.

Відсутність вищої освіти компенсувалась високим рівнем педагогічної майстерності, що була результатом підвищення кваліфікації шляхом проведення з'їздів та курсів та здобуттям педагогічного стажу. Водночас, є багато спільного: соціальне походження, тендерний склад, матеріальна невлаштованість.

Також дозволяє виділити земських вчителів у особливу групу з характерними рисами та обставина, що для земських вчителів Херсонської губернії була властива матеріальна зацікавленість у результатах своєї праці. Це, в свою чергу, викликано низкою заходів для покращення оплати праці, соціального захисту вчителів, що проводилися земствами, та позитивно відобразилися на добробуті освітян.

Надія на покращення свого матеріального становища та підвищення соціального статусу, широкі можливості для реалізації професійних задумів, вимагали від земського вчителя діяти, працювати у конкретних життєвих умовах, якими б несприятливими вони не були. Ці настанови спрямовували діяльність земських учителів у творче русло.

Хоча держава не визнавала за вчителем права мати власну думку, виявляти ініціативу, займатися самостійною професійною та громадською діяльністю, підтримка земств дала можливість педагогам реалізувати такі якості, як прагнення до самовдосконалення, самовираження, повага до народу.

Водночас, професійне спілкування та підтримка земств сприяли творчій діяльності вчителя. Повага до особистості вчителя, цінування його ініціативи сприяло тому, що земський вчитель став не лише посередником у передачі знань та інструментом для випробування нових методів викладання, але й сформувався як творець духовних цінностей, що реалізовувалася у його педагогічній діяльності: навчання і виховання особистості на засадах гуманізму, любові до природи тощо. Громадянське життя земських вчителів набуло форм боротьби за введення національної школи у багатонаціональній губернії. Водночас, між вчителями та селянами відчувалася відчуженість, викликана соціальною та вимушеною мовною різницею, що сповільнювала взаємопередачу духовних цінностей.

Список джерел та літератури

1. Уледов А.К. Духовное обновление общества. - М.: "Мысль", 1990.
2. Заволока М.Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX - на початку XX століття. - К.: Вид-во Київського університету, 1971.
3. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. / Відп. ред. О.І.Лугова. - К: Наукова думка, 1980.
4. Народное образование в Херсонской губернии за 1892-94 год.- Херсон: Типография О.Д.Ходушиной, 1894.

5. Отчет о состоянии народных училищ Херсонской губернии в 1895 году.- Херсон: Типография О.Д.Ходушиной, 1896.
6. Народное образование в Херсонской губернии за 1905 год.- Херсон: Типолитография наследников О.Д.Ходушиной, 1907.
7. Бунаков Н.Ф. Записки: Моя жизнь в связи с общерусской жизнью, преимущественно провинциальной. - СПб.: Тип. т-ва "Общественная польза", 1909.
8. Народное образование в Херсонской губернии в 1895 году.- Херсон: Типолитография О.Д.Ходушиной, 1897.
9. Отчет о временных педагогических курсах, происходивших летом 1899 года в г.Херсоне.-Херсон: Паровая Типолитография О.Д.Ходушиной, 1900.
10. Сборник Херсонского земства / Журналы заседаний Херсонского губернского земского собрания / Изд-е Херсонской губернской земской управы. - 1870. - № 1. - январь. -Херсон: Типография О.Н.Ващенко, 1870.
11. Сборник Херсонского земства / Издание Херсонской губернской земской управы. - 1881-Херсон: Типография О.Д.Ходушиной, 1881.
12. Каптерев П.Ф. История русской педагогики. Глава XVII Народная школа, земство и правительство // Педагогика. - 1995. - № 3.
13. Херсонское Губернское Земское Собрание.- Херсон: Типолитография О.Д.Ходушиной, 1904.
14. Обзор Херсонской губернии за 1910 год. - Херсон: Типография Губернского Правления, б.г.
15. Постановления первого общеземского съезда по народному образованию в Москве 18-30 августа 1911 г. - М.:Тип. Яковлева, 1911.
16. Державний архів Російської Федерації Ф. 109. Третє відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії. 3-тя експедиція. Оп. 164. Спр. 271.
17. Там само. Оп.162. Спр, 323.
18. Там само. Ф. 94 Канцелярія Головного начальника Верховної розподільної комісії. Оп. 1.Спр. 9.
19. Там само. Ф. 109. Третє відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії. 3-тя експедиція. Оп. 165. Спр. 490.
20. Там само. Ф.102 Архів департаменту поліції. Особливий відділ. 3-те діловиробництво. Оп. 1884. Спр. 531.
21. Там само. Оп. 1913. Спр. 9ч51лБ.
22. Там само. Оп. 1914. Спр. 305лБ.
23. Там само. Оп.1915. Спр. 167ч89.
24. Сборник Херсонского земства / Издание Херсонской губернской земской управы. - 1903. -Херсон: Паровая Типолитография О.Д.Ходушиной, 1904.
25. Сборник Херсонского земства / Издание Херсонской губернской земской управы. - Херсон: Паровая Типолитография О.Д.Ходушиной, 1905.
26. Херсонское губернское земское собрание. 23 сессия. - Херсон: Типография О.Д.Ходушиной, 1882.
27. Куліш М.Г. По весям и селам: в кн.: твори в 2-х томах. Т. 2. - К.: Дніпро, 1990.